

SATRICUM

EEN KORTE INVENTARISATIE VAN DE HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE PROBLEMATIEK

m. maaskant-kleibrink

Dr. M. Maaskant-Kleibrink is als hoogleraar verbonden aan het Klassiek Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen.

INLEIDING

De vorm van archeologie die velen vermoedelijk het meest tevreden maakt, is de controle en aanvulling op de historische feiten: een vermelde verwoesting gecombineerd met een destructielaag levert een aandachtig gehoor; feiten -of zelfs goudschatten- van een volk waar niemand ooit van gehoord heeft veroorzaken minder opwinding dan de archeologische identificatie van Friezen, Franken of Romeinen. Archeologen zijn zich hiervan maar al te goed bewust en proberen ten bate van het waarheidsgehalte en de objectiviteit van de eigen wetenschap zich zo min mogelijk te laten beïnvloeden door de historische gegevens, vooral als deze niet helemaal vast staan (en welke doen dat wel?). Sommige archeologen zien zich dan ook als leveranciers van op zich zelf staande en liefst objectieve feiten en de historici als de vertellers van het subjectieve verhaal dat gebruik maakt van die feiten; andere archeologen -minder beducht voor de subjectiviteit- vertellen het verhaal liever zelf en worden dan door de historici dikwijls wat meewarig bekeken.⁽¹⁾

Deze kleine preambule was misschien nodig om de positie duidelijk te maken van de vakgroep Klassieke Archeologie van de Rijksuniversiteit te Groningen. De vakgroep houdt zich bezig met een opgravings- en onderzoeksproject waarbij de historische bronnen een prominente rol spelen. De noodopgraving, door het Nederlands Instituut te Rome geïnitieerd, behelst on-

derzoek naar Latiale nederzettingen uit diverse periodes. Deze nederzettingen zijn gelegen op en bij een kleine heuvel aan de rivier de Astura, bij het huidige dorpje Le Ferriere, circa vijftig kilometer ten zuidwesten van Rome en in de buurt van Anzio en Nettuno in zuidelijk Latium (Zie figuur 1). Voorlopig houden wij ons strikt aan het uitwerken van de archeologische gegevens, maar van het begin (1977) af aan hebben we verwacht dat het onderzoek belangrijk zou zijn in verband met vragen naar de herkomst en verspreiding van de oudste Latijnse bevolking, naar de mate van invloed van Etrurië in het Zuidelijke Latiale gebied en naar het optreden van de bergvolken -de Volsken- tegen de groeiende macht van de Latijnen in de vijfde tot de derde eeuw voor Christus; kortom dat het project belangrijk zou blijken te zijn ter controle van en aanvulling op de historische bronnen.

In de toekomst hopen we in staat te zijn het hele verhaal te vertellen. In dit artikel beperk ik mij tot een korte inventarisatie van de historische en archeologische problematiek ten aanzien van Latium in het algemeen en Satricum in het bijzonder.

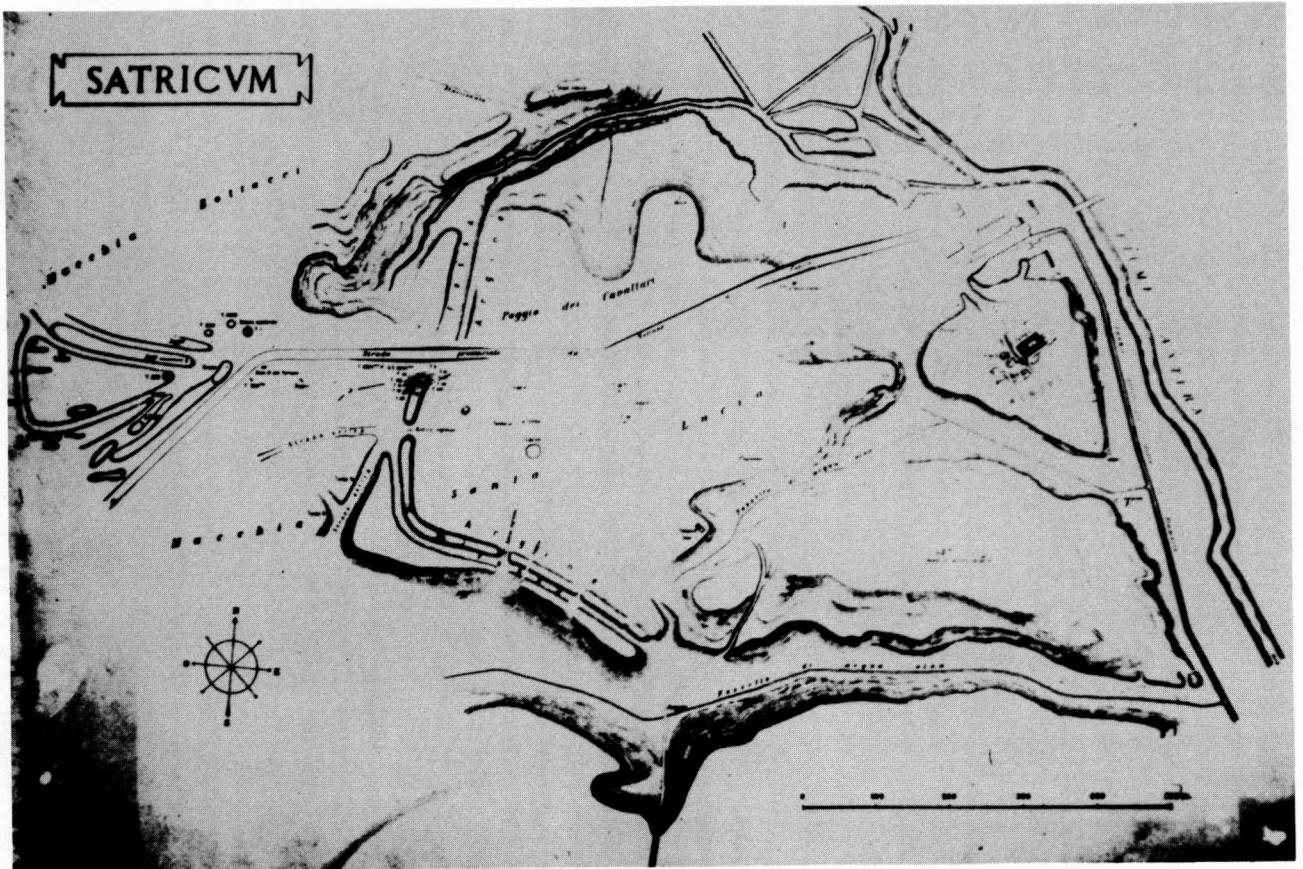
ONDERZOEK

Het archeologische onderzoek van de landstreek Latium werd altijd overschaduwd door aandachtsgebieden als 'het eeuwige Rome' en 'het raadsel der Etrusken'. Pas in de negentiende eeuw kreeg het gebied enige belangstelling. In de eerste plaats van topografische onderzoekers, waarvan A. Nibby met zijn publicatie uit 1837 de belangrijkste is. Deze Engelsman vergeleek al rondtrekkend door de Campagna, de archeologische resten met de Latijnse steden uit de antieke literatuur (voornamelijk op basis van Livius en Vergilius). De steden die sinds de oudheid niet of nauwelijks van naam veranderd waren zoals Ardea = Ardea, Tibur = Tivoli werden vanzelfsprekend juist geplaatst, maar andere waarvan de naam niet bewaard was gebleven zoals Antemnae, Bovillae, Ficana en ook Satricum, de vermoedelijke naam van de plaats van ons onderzoek, werden onjuist gesitueerd. Ten gevolge van verkavelingen van kerkelijke terreinen ten gunste van de wijnbouw waren diverse ijzertijd-grafvondsten boven de grond gekomen, waardoor het gebied tevens de aandacht van amateur-archeologen trok. De vondsten werden onder andere door Visconti onmiddellijk met Alba Longa en de daaraan verbonden legenden over de oudste Latijnen in verband gebracht. Andere studiosi en vele verzamelaars volgden en zo ontstonden enige wilde theorieën en grote persoonlijke verzamelingen -de bekendste is die van Pigorini- waarvan later vele voorwerpen in buitenlandse musea terechtkwamen.

Aan het eind van de negentiende eeuw werden te Rome musea gesticht om de eigen geschiedenis aan de hand van voorwerpen te tonen. Speciaal van belang voor de Latiale archeologie is het Museum van de Villa Giulia, dat eerst de volledige aandacht richtte op het Faliskische gebied, maar vrij plotseling in 1896 aandacht begon te schenken aan Satricum. De grote trekpleister daar werd gevormd door de recente ontdekkingen van de avonturier-archeoloog Graillot, die op aanwijzingen van de toenmalige notabele ter plekke, de Conte A. Gori Mazzoleni, Nibby's locali-

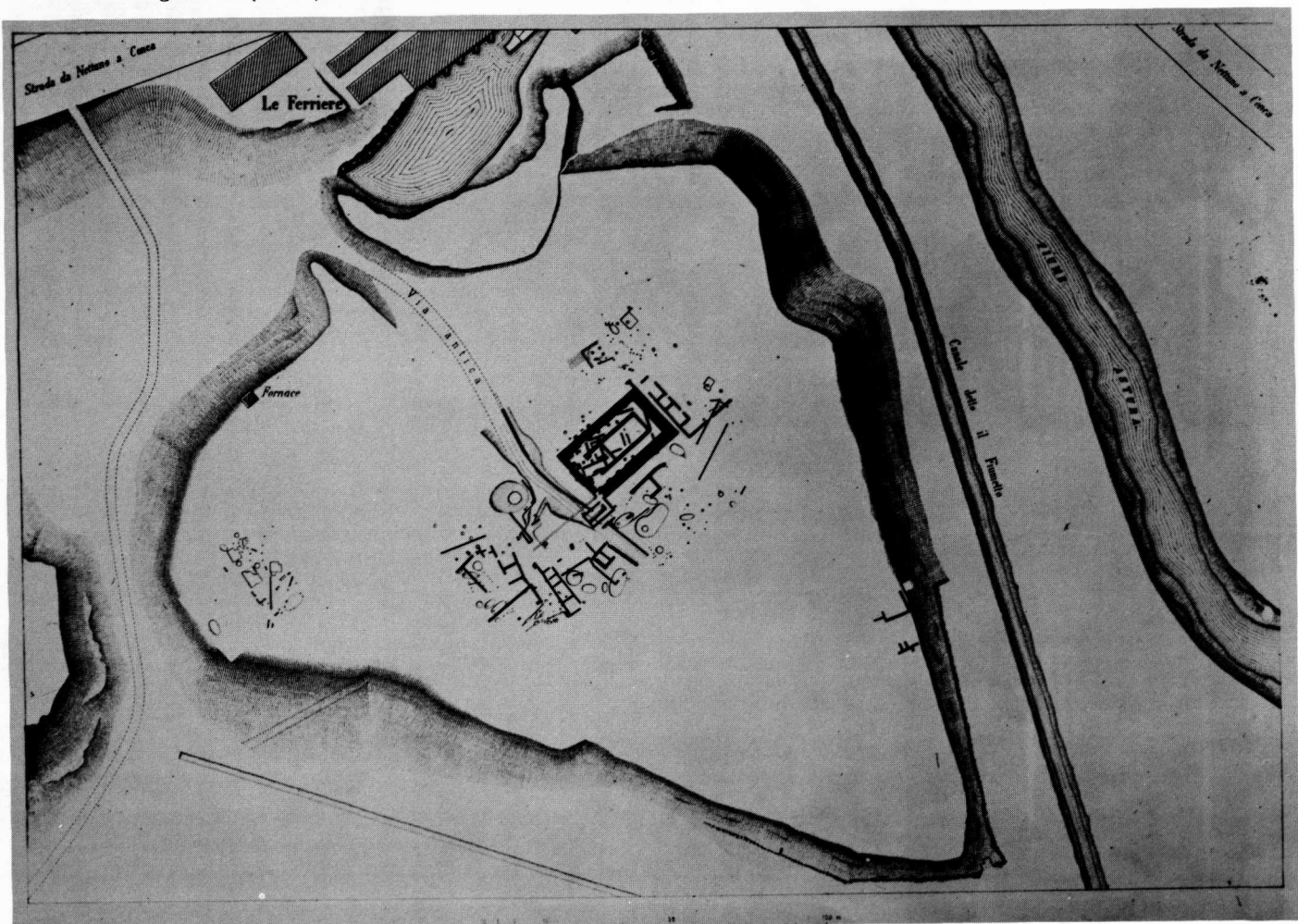
Figuur 1. Topografisch kaart van Latium

Figuur 2. (boven) Het stadsgebied van Satricum.

Figuur 3. (onder) De akropolis van Satricum

satie van Satricum wijzigde van het huidige Borgo Montello naar Le Ferriere. Aldaar op een driehoekige tufstenen heuvel langs de Astura ontdekte hij de reusachtige fundamente van een tempelgebouw, dat hij op grond van de antieke bronnen toeschreef aan de godin Mater Matuta. Zijn toeschrijvingen zijn tot op heden niet bestreden.

Graillot werd ten gunste van de museum-stafleden Cozza en Mengarelli aan de kant gezet. In korte tijd werden de fundamente blootgelegd die uit tenminste drie verschillende perioden bleken te stammen. Ook vond men op de Akropolis twee depôts van wijgeschenken voor de godin en vele muurresten van andere gebouwen met de daaronderliggende hutverkleuringen uit een eerdere periode. Buiten het terrein van de tempelheuvel werd het eigenlijke stadsgebied ontdekt -circa veertig hectare- en aan de westelijke uitvalsweg een rijke nekropool met vele kamergraven en tumuli. Naast deze ontdekkingen werden ook kaarten van de stad (Zie figuur 2) en van de Akropolis (Zie figuur 3) getekend. De voorwerpen uit de votiefdepôts en de terracotta's van de tempel werden overgebracht naar de Villa Giulia, waar er een speciale tentoonstellingszaal mee werd ingericht. Maar er verscheen nooit een publicatie van de resultaten, de documentatie verdween en het archeologische materiaal uit de nederzettingen -huizen en hutten- werd op storthopen terzijde geschoven. Bovendien werd het hele stadsgebied met de nekropolen in 1965 geëgaliseerd en met wijnstokken beplant, zodat het voor archeologisch onderzoek nauwelijks meer beschikbaar is. Ook werd in het terrein gedurende de twintigste eeuw door *clandestini* druk geplunderd.

Toch vond de Italiaanse archeologische commissie voor de Latiale archeologie het noodzakelijk ten behoeve van het gebied -en vooral de Akropolis, die zoals bleek na een globaal onderzoek in 1977, behalve door de oude opgraving en door lichtere landbouwactiviteiten weinig was aangetast- een reddingsproject te organiseren. De vakgroep archeologie van de Rijksuniversiteit van Groningen heeft daarop gretig gehapt. Waarom? In de eerste plaats om een reden die met wetenschap niet zoveel te maken heeft: de plaats is relatief veilig en ook goedkoop te bereiken voor een vakgroep die zich hoofdzakelijk met de mediterrane archeologie bezighoudt en daarom uitstekend geschikt als praktijkopgraving voor studenten. Het betreft hier dan ook een gecombineerd onderwijs-onderzoeksproject.

De belangrijkste redenen van wetenschappelijke aard zijn de Latiale chronologie en het verspreidingspatroon van de Latiale cultuur, waarbij de mate van haar afhankelijkheid van het gebied ten noordwesten van Rome, waar zich later eerst de Villanova -genoemd naar een klein dorp in de buurt van Bologna, waar een groot urnenveld tevoorschijn kwam- en dan de Etruskische cultuur ontwikkelde, een steeds terugkerende vraag is. H. Müller-Karpe stelde de nog steeds geldende hoofdvraag als volgt: "Ist Rom -ganz im Gegensatz zur Tradition- ein Spätling in der Reihe italischer Städte?" (2) Dezelfde Müller-Karpe introduceerde als hulpmiddel voor het vaststellen van de relatieve chronologie een statistische tabel van grafbijgaven (Kombinationssystematik), waarmee hij de gesloten vondstgroepen uit de ijzertijd-graven aan de hand van de meest karakteristieke vormkenmerken in een tijdsvolgorde plaatste. (3) Op deze wijze werd een indeling van de Latiale cultuur in vier perioden verkregen, waarbij de tweede periode in een A-fase en een B-fase werd onderverdeeld. De oudere methode van Pinza, Gjerstad en Gierow, die een indeling naar stilistische criteria inhield, werd hierdoor belangrijk verbeterd. De gezaghebbende Italiaanse archeologen Peroni en Colonna volgen in grote lijnen (er zijn uitzonderingen en daarop wordt hieronder kort ingegaan) de chronologie van Müller-Karpe, die ook redelijk toepasbaar op de recentere ontdekkingen blijkt (Zie figuur 4). (4)

Het opgravingsmateriaal uit geruchtmakende opgravingen in Latium van de laatste tien jaar zoals die van *Ficana* bij Ostia, *Lavinium* bij Pratica di Mare, bij *Osteria dell'Osa* en verder *La Rustica*, *Decima*, *Aqua-acetosa* aan de *Laurentina* en *Satricum* bij *Le Ferriere*, werden wel op tentoonstellingen en in enkele artikelen gepresenteerd, maar, ondanks dat ze een belangrijke aanvulling op bovengenoemde publicatie gaven, nog niet volledig gepubliceerd. (5)

Het belang voor de geschiedenis van Latijnen, Etrusken en Volsken van de opgravingen te Satricum in combinatie met de overige recente opgravingen komt enerzijds voort uit de daar gedurende de laatste vijf jaar reeds behaalde resultaten -als de vondst van een inscriptie aan Mars in oud Latijn, de vaststelling van hutbewoning in de negende en achtste eeuw voor Christus en huizen met een destructielaag uit de zesde eeuw voor Christus- als ook uit de nog op redelijke basis te verwachten resultaten ten aanzien van belangrijke perioden uit de proto-historie en historie.

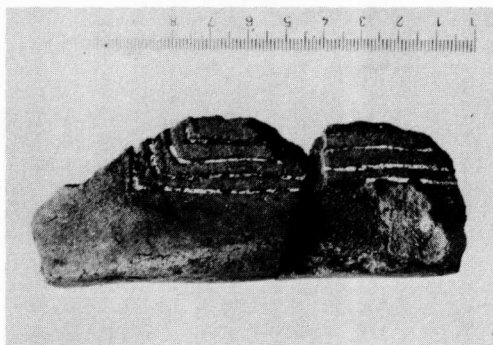
Figuur 4. Chronologische tabel

EEUW.	LATIUM	ETRURIE	ZUIDEN	LIT. TRADITIE
14-13de	late bronstijd			
1200	I			
	late bronstijd	Proto- Villanova		Aankomst Griekse en Trojaanse helden, Turmus
1100	II			
1000	late bronstijd of ijzertijd			
900	I			
800	IIA IIB	Villanova		
			Griekse nederzettingen	753-715 Romulus en Titus Tatius 715-672 Numa Pompilius 672-640 Tullus Hostilius 640-616 Ancus Marcius 616-578 Tarquinius Priscus e.a. Etruskische koningen
700	III IVA	Oriënta- liserend		
600	IVB			
500	Republikeinse periode			

DE PROTO-HISTORISCHE PERIODE de oudste fasen

Het materiaal uit Satricum omvat onder andere een vijftiental scherven -alle helaas zonder bodem-context- uit de zogenaamde Apennijnse cultuur (Zie figuur 5). Dat wil zeggen dat zij dateren uit de periode van de midden-bronstijd die vanzelfsprekend aan de Latiale ijzertijd voorafgaat en in Latium een redelijk welomschreven karakter heeft. Evenals elders op het Italische schiereiland is de cultuur in verband te brengen met *transhumance* herderboeren. Sommige van de scherven zijn mogelijk van een voortgezette traditie in een volgende periode. Te Satricum werd geen bewijs voor bewoning uit de eerste fase van de Latiale periode gevonden, maar blijkens de oudste graven -een crematie- en inhumatiegraf- uit de IIde fase te stammen en is ook het nederzettingmateriaal voorlopig niet verder terug te brengen dan die tijd. (6)

Figuur 5. Apennijns bronstijdaardewerk

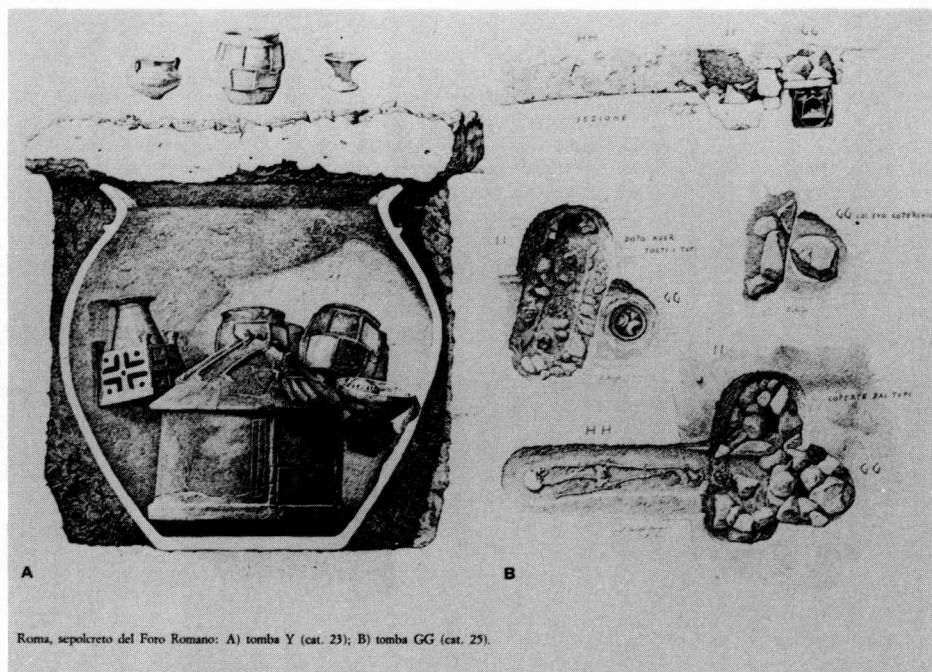
De afwezigheid van bewoners uit de Iste fase op de vestigingsplaatsen van de bewoners uit de late bronstijd werd tot circa tien jaar geleden als de 'normale' situatie voor het Latiale nederzet-

tingspatroon gezien. De 'sites' van de bronstijd leken pas overbouwd in de IIde Latiale fase, die zich met meer rijkdom en een grotere populatie over geheel Latium zou hebben uitgebreid. Het hield een verdwijnen van de bronstijdbeschaving in en de intrede van een nieuwe cultuur, voornamelijk vanuit de Albaanse bergen en Rome. Onnodig te zeggen dat dit gedeeltelijk strookte met de literaire bronnen en de verhalen over Alba Longa en de daar gevestigde Aborigines, die door vermenging met de Grieken onder Aeneas tot Latijnen werden en als stamvaders van de Latijnse cultuur golden. Zij brachten, zo heette het, eveneens de in Rome aangekomen Griekse kolonist Euander onder hun invloed. De situering in de tijd klopt echter niet, want de aankomst van Aeneas en andere helden in Italië moet in de twaalfde eeuw gedateerd worden -na de val van Troje-, terwijl de Iste fase van de Latiale ijzertijd cultuur nu als tiende-eeuws wordt gedateerd.

de eerste fase wel aanwezig

Na de recente opgravingen moet deze visie op z'n minst genuanceerd worden, aangezien op vele plaatsen in Latium materiaal uit de late bronstijd gevonden is, ook in oorden waar de vroegste fase van de Latiale cultuur vertegenwoordigd is: vooral te Rome en langs de Tyrrheense kust te Pratica, Ardea en Anzio. De datering van deze nieuwe vondsten en de daarop gebaseerde verklaringen lopen nogal uiteen, omdat de overgangperiode van bronstijd naar ijzertijd en de mate van invloed vanuit enerzijds het Tolfa-Allumiere gebied, de ertshoudende heuvels ten noordwesten van Rome, en anderzijds de Apennijnse *transhumance* bevolking nog steeds voor verschillende uitleg vatbaar zijn.

Het einde van de bronstijd in het gebied ten noorden van Rome, waar zich later de Etruskische cultuur manifesteert, wordt in de archeologie de Proto-Villanova fase genoemd, voorafgaande aan de Villanova, een IJzertijd cultuur met bewoning in grote proto-urbane centra (Zie figuur 4). Tot de Proto-Villanova behoort ook de Tolfa-Allumiere fase, gekenmerkt door een groep graven van samenhangend karakter. De grafbijgaven ervan vertonen overeen-

Figuur 6 A-C

A-B: Crematiegraf, Rome.

C : 'Pozzo-graf'

komt met zowel het Latiale gebied tijdens de Iste fase alsook met de Villanova cultuur. Müller-Karpe en Peroni dateren de oudste Latiale fase op grond van een strikte fibula-chronologie parallel aan de Tolfa-Allumiere fase en plaatsen die consequent aan het einde van de bronstijd; Colonna en andere archeologen plaatsen de oudste Latiale fase echter tussen de Tolfa-Allumiere fase en de Villanova in. (7) Zo is volgens Pallottino, die nogal Etruscan-minded is in zijn beschouwingswijze van de Latiale cultuur in Etrurië, de Latiale Iste fase net als de Proto-Villanova een Proto-Latiale fase en ontwikkelt Latium zich zeker niet voor de negende eeuw voor Christus. Hoewel geen van de Italiaanse archeologen dit met zoveel woorden zegt, behalve Hencken, heeft de theorie van Colonna en anderen het voordeel dat men zou kunnen veronderstellen dat de Tolfa-Allumiere cultuur met de *know-how* van ertsverwerking en bronsbewerking de voorloper is van zowel de Latiale cultuur als van de Villanova, waarmee dan een gedeeltelijke verklaring voor de groeiende rijkdom in het Italische gebied gegeven zou zijn. Volgens de theorie van Müller-Karpe en Peroni zou dit onmogelijk zijn.

Sinds de recente vondsten in Latium en Etrurië wordt in toenemende mate duidelijk dat de vondstgroepen uit het einde van de bronstijd en het begin van de ijzertijd drie verschillende kenmerken vertonen. In de Italische archeologie worden vondsten met consistente kenmerken in zogenaamde *facies* gerangschikt. Het is overigens bij de bestudering van de vroegste Latiale fase voorlopig naar keuze wat de voorkeur verdient: de overeenkomsten of het verschil tussen de voorwerpen uit de drie verschillende *facies*.

De eerste groep wordt gekenmerkt door het door Peroni en Müller-Karpe onderkende aspect van de grafgroepen van het Forum Romanum en uit de Albaanse bergen en eventueel de Tolfa-Allumiere: brandgraven waarvan de karakteristiek bestaat uit het grote *dolium* = voorraadvat, waarin zowel een hurnen -of de voorloper, een bolle urn met hutdakdeksel- met asbijzetting als ook het meegegeven miniatuur vaatwerk wordt begraven (Zie figuur 6A-B). Voor de tweede groep geldt een grotere overeenstemming met de Proto-Villanova/Villanova traditie waarbij de karakteristiek bestaat uit een asurn van biconische vorm, grafgiften van normale grootte en een begraving meestal direct in een *pozzo* of putgraf en niet eerst in een *dolium* (Zie figuur 6C). En ten derde zijn er dan nog de resten met een sub-Apennijns aspect -zoals misschien de scherven uit Satricum- die geen of weinig overeenkomst vertonen met Proto-Villanova of Tolfa of Latiale fase I.

Als complicerende factor komt hier nog bij dat de nieuwe ontdekkingen bij Osteria dell'Osa aanleiding geven tot theorieën van een andere aard: volgens de opgravers blijkt daar uit de meer dan honderd graven uit de Latiale fase IIA en IIB dat crematies in hurnen met de bijgiften van miniatuurpotjes en mini-wapens uitsluitend een bijzondere categorie mannen betreffen, terwijl vrouwen, kinderen en andere mannen een normale lijkbegrafening met bijgiften van normale grootte kregen. Moet men op grond van deze vondsten nu ook de gehele fase Rome/Albaanse bergen zien als een groep begravingen die zich op basis van de religieuze grafgevoonte (verzekering tegen de dood door meegave van hut, vaatwerk en wapens) uitzondert en daarom best dichterbij de IIde fase met de lijkbegrafening gedateerd kan worden?

identiteit

Steeds duidelijker wordt dat het trekken van conclusies op basis van grafvondsten alléén een hachelijke zaak is. De continuïteit van bewoning staat voor vele plaatsen nu wel vast, maar de aard van de continuïteit niet. De archeologische vondst-

groepen zijn te zeer uiteenlopend van karakter en als zodanig geen bewijs voor continue bewoning van verwante ethnische groepen. Archeologisch wordt het Latijnse element van de Iste Latiale fase herkend in een gewoonte van cremeren en urnbijzetting die ook in de volgende fase te herkennen is en daar geleidelijk door inhumatie vervangen wordt. Maar zoals de opgravingen te Osteria dell'Osa laten zien is hierover ook anders te denken. Gedurende de IIB fase, waarin dus de inhumatie in *fossa*-graven normaal is, is Latium duidelijker veel dichter bewoond en welvarender en een volgende vraag hangt samen met die kwestie: is die verspreiding afhankelijk van de ertsverwerking en metaalvervaardiging, die zich in eerste instantie manifesteert in de Villanova-cultuur, en kan daarmee de snellere ontwikkeling van Latium toegeschreven worden aan de invloed van de oudere Villanova centra? De opgraving te Satricum kan aanzienlijk helpen bij verklaringen voor de problematiek ten aanzien van de Iste en de IIde fase in Latium. Door de aanwezigheid van Apennijnse scherven kan voorlopig verondersteld worden dat de vestiging gedurende de ijzertijd groeit vanuit zich nederzettende herder-boeren uit de Apennijnse cultuur, maar evengoed kan nog verondersteld worden, gezien de omringende vondstgebieden, dat nog vondsten van Proto-Villanova karakter te wachten staan, waarmee de oudste vestingen dan -evenals elders- verklaard zou kunnen worden als een langzaam infiltreren van de Proto-Villanova in de zuidelijker gelegen kuststreken. Is Satricum dan een van de tussenstations voor verspreiding van de Proto-Villanova over Midden-Italië, die zich bijvoorbeeld Bucino en Sala Consilina manifesteert? De heuvels achter het Pontijnse gebied met de grafvelden van Sermoneta en Caracupa hebben tot nu toe geen Proto-Villanova en ook geen Iste Latiale fase, de ijzertijdbewoning begint daar net als in Satricum (voorlopig) in de IIde fase. Maar Campoverde, een klein bronheiligdom op vier kilometer afstand van Satricum, heeft de overgangsfase wel, wat voor deze streek een bewijs kan zijn voor bewoning gedurende deze fase. In ieder geval gaat het in Satricum om *nederzettingsonderzoek*, wat een geheel ander beeld kan opleveren dan de grafvondsten.

DE HISTORISCHE PERIODE

De bloeitijd van Latium vindt plaats gedurende de zevende eeuw voor Christus: de graven uit die tijd, zoals bijvoorbeeld de beroemde graven uit Palestrina, bevatten vele gouden, zilveren en ivoeren voorwerpen, alsmede vaatwerk en wapens van brons. Veel hiervan is import uit het Nabije Oosten, vandaar dat deze tijd oriëntaliserende periode genoemd wordt. Het boerenkarakter van de Latijnse samenleving -in de literatuur hevig gepropageerd- is in deze periode dus zeker niet voor iedereen geldig, zoals ook uit de rijke *tumuli* van Satricum blijkt (in de vorige eeuw opgeruimd).

Bewoning is uit deze zevende eeuw voor Christus nauwelijks aangetroffen, noch in Etrurië noch in Latium. Hoe leven deze rijkkaards, nog in lemen hutten zoals hun voorgangers of in houten paleizen? Satricum heeft graven opgeleverd uit de zevende eeuw en ook nederzettingsmateriaal uit die periode werd aangetroffen. De verwachting dat men daar zevende eeuwse bewoning zal kunnen aantreffen is dus niet ongegrond. De Latiale zevende eeuwse rijkdom vertoont sterke overeenkomst met die van Etrurië en nog niet werd uitgemaakt of dit een geval van vreedzame coëxistentie is (hoewel voor die visie een voorkeur bestaat) of reeds deel uitmaakt van een situatie van overheersing zoals in een eeuw later het geval is. In de zesde eeuw is Etrurië zonder meer de machtigste kracht, zowel in Latium als in Rome waar Etruskische koningen heersen. In deze zesde eeuw vertonen de bouwwerken in Latium dan ook veel Etruskische invloed: ook te Satricum waar een tempel en een gebouw deze

invloed duidelijk demonstreren. De godin Mater Matuta is echter Italisch en de archeologische situatie laat zien dat het typische Etruskische *bucchero* aardewerk weliswaar veel voorkomt in het votiefdepôt van de tempel, maar dat het in de gebouwen rond de tempel al zeer sporadisch is. De aardewerk-verwantschap met het materiaal van de S. Omobono-opgraving in Rome en de Laurentina bij Rome doen vermoeden dat het karakter van Satricum in de zesde eeuw toch meer Archaisch-Latijns is.

Vanaf deze tijd kunnen we de gebeurtenissen voor Satricum en omstreken volgen door de legendarische overlevering en het historische commentaar daarop. In de visie van Livius op de strijd om de macht tussen Latijnen en Romeinen en aanvankelijk ook Etrusken en Volsken neemt eerst de legendarische Romulus de steden Antemnae en Crustumerium in en sluit hij vervolgens een verdrag met Lavinium en verslaat Fidenae. Tullus Hostilius overwint Alba Longa en Politorium. Tarquinius Superbus zorgt voor de Romeinse overheersing in de Latijnse stedenbond en gedurende de oorlog tegen de Volsken overwint hij Pometia en tenslotte valt ook Ardea en worden in Signia en Circei kolonisten geplaatst. Volgens de Leidse historicus Versnel heeft de informatie betreffende Tarquinius en diens zuidelijke expansie meer historische waarschijnlijkheid dan de oudere informatie uit de legenden. (8) Men acht het zelfs waarschijnlijk dat Tarquinius verantwoordelijk is voor de verwoesting van het oudere tempelcomplex te Satricum, hoewel anderen als de archeoloog De Waele uit Nijmegen een verwoesting van later datum meer acceptabel achten; namelijk tijdens het optreden van Coriolanus, die de Volsken hielp om vele Latijnse steden in handen te krijgen. (9) Met deze data, waarbij Satricum en de inname van de Volsken met name genoemd worden, hebben we de eerste directe historische informatie betreffende deze stad in handen. Het is uit de volgende gegevens duidelijk dat Satricum in de vijfde, maar vooral in de vierde eeuw voor Christus in de frontlinie van de gevechten om de macht ligt:

- 488 Satricum in handen van de Volsken
 - 393 Satricum rebelleert tegen Rome
 - 386 Volsken verschanzen zich te Satricum tegen Rome, zij worden verslagen door Camillus maar de rebellie van de Volsken gaat door
 - 385 Succesvol optreden van Cossus, daarna gedwongen vestiging van 2000 Romeinse kolonisten bij een poging om een *colonia* te stichten
 - 382 Volskische overwinning vrijdelt dit
 - 377 Stad wordt verwoest -op tempel na- door de Latijnen uit wraak, omdat de met de Latijnen verbonden Volsken Antium in handen van de Romeinen hebben laten vallen
 - 346 Opnieuw verwoesting nadat een Volskische herbouw had plaats gevonden
 - 320 Satricum verbindt zich met de Samnieten en verliest met hen samen in de laatste pogingen tot rebellie tegen Rome
- Na die tijd waarschijnlijk alleen nog activiteiten bij het heiligdom.

TAAK ARCHEOLOGIE

Wat kan de archeologie nu nog voor de historici betekenen bij een dergelijke hoeveelheid van gegevens? In de eerste plaats bijvoorbeeld controleren of Satricum Satricum wel is, want gedegen bewijsmateriaal voor de identificatie werd niet gevonden, behalve het feit dat volgens de literaire bronnen te Satricum een grote Mater Matuta tempel stond en dat hier het enige grote tempelcomplex uit de buurt gevonden werd. Hoewel in het votiefgeschenken-depôt in de tempel wel vrouwelijke spulletjes zoals ringen, scarabeeën en andere sieraden aanwezig waren, zijn de votiefgeschenken voor de Latiale cultus nogal gelijkvormig, zodat identificatie niet vaststaat. Bovendien kan

het net zo goed het enige tempelcomplex in die omgeving zijn dat tot nu toe gevonden werd. Pometia en enige andere steden zijn nog 'zoek' dus er is voldoende keuze ten aanzien van de identificatie. Een ander middel om zekerheid te verkrijgen zou zijn een verbinding van de duidelijk door ons geconstateerde verwoestingslaag van de huizen met een historische datum, tijdens de infiltratie van Tarquinius bijvoorbeeld of Coriolanus of rond 377 of 346 voor Christus. Dat is in de Latiale archeologie al weer makkelijker verondersteld dan uitgezocht, want het blijkt zeer moeilijk te zijn om te zeggen wanneer de huizen rond de eerste tempel precies verwoest werden. Maar als we 'recht door' redeneren krijgen we het volgende: de eerste verwoesting in de archaische tijd heeft breed om zich heen gegrepen, want zowel de eerste tempel als de eromheen liggende gebouwen zijn verwoest. De oriëntatie van de eerste tempel heeft die van de eromheen liggende huizen bepaald, de huizen zijn dus gelijktijdig met of iets later dan de eerste tempel gebouwd. De datering van de bouw van de eerste tempel is niet eenvoudig want deze kan niet meer op opgravingsgegevens berusten, daar de archeologen uit de vorige eeuw niet gevoelig waren voor stratigrafische dateringen. De datering van de bouwperiode hangt voorlopig af van twee dingen. Ten eerste de datering van de laatste objecten in de votiefput in de eerste tempel en de vraag of deze votiefput gesloten werd toen de eerste tempel gebouwd werd. De laatste objecten uit deze put zijn uit circa 525 voor Christus, Italo-Korintisch aardewerk en enige gegoten bronsjes. Ten tweede, de datering van de archaische bouwterracotta's van de tempel worden rond 560 gedateerd, maar er zijn ook iets jongere uit circa 550-540 voor Christus. De jongere zijn lokaal vervaardigd, de oudere geïmporteerd uit Capua. Het is redelijk om te veronderstellen dat de tempel rond 540 gebouwd werd als men aanneemt dat de import-terracotta's een tijdje zijn blijven liggen, of omstreeks 560 als men een direct gebruik van deze terracotta's en het later bijplaatsen van lokale producten veronderstelt.

Deze dateringen van circa 560 of 540 voor Christus zijn dus duidelijk in conflict met de theorie dat de stipe met wijgeschenken in die tijd gesloten was en de eerste tempel er overheen gebouwd, de laatste voorwerpen zijn immers uit 525 voor Christus. Of de votiefkuil was open tijdens het bestaan van de eerste tempel of de twee gegevens zijn niet aan elkaar gerelateerd. Voorlopig neem ik een datering van omstreeks 550 voor Christus aan. De destructie moet in de archaische tijd vallen, want de daktegels van de huizen in de destructielaag zijn uit de archaische tijd en er werden een nieuwe tempel en nieuwe huizen gebouwd met een andere oriëntatie. Deze tweede tempel wordt op grond van de terracotta's gedateerd in 500-490 voor Christus. De huizen bestonden dus vermoedelijk van circa 550 tot circa 500 voor Christus. Het materiaal dat in de destructielaag van de huizen voorkomt kan inderdaad in die tijd gedateerd worden, maar voorlopig nog niet in datering gedifferentieerd, omdat er voor Latium in de zesde eeuw geen interne dateringen bestaan. De gewoonten van de Latijnen laten ons voor die periode in de steek: de doden -uitgezonderd kinderen- krijgen blijkbaar geen grafgeschenken meer mee en daarmee vervalt voor deze periode de 'Kombinationssystematik'. We moeten het hebben van de Etruskische graven waarin bijgiften nog wel worden gevonden of van gedateerde vondsten of van gedateerde vondsten uit nederzettungen en heiligdommen. Dit laat dus zien dat het belang van de destructielaag in Satricum wel degelijk bestaat en als de mogelijkheid zich in de toekomst voordoet om op grond van Etruskische *bucchero* of Italo-Korinthisch of Attisch aardewerk meer houvast te krijgen dan zou de Latiale archeologie een dateringskapstok rijker zijn. Wanneer we de historische bronnen volgen is de tweede tempel nooit verwoest geweest, wel de stad eromheen. Idealiter zouden we dus nog een duidelijk te herkennen tweede en eventueel ook derde

destructielaag moeten aantreffen. Tot nu toe heeft de opgraving dit niet opgeleverd.

Een ander probleem van de historische verificatie is de archeologische identificatie van de Volsken. Een proeve van een dergelijk probleem zagen we in het voorgaande al omtrent de oudste Latijnen en Etrusken. Volgens de bronnen bewonen de Volsken Satricum in de vijfde eeuw voor Christus; of zij het *koinè* Campanse aardewerk of een eigen product gebruikten, bleef een open vraag. Het grafveld uit Antium gaf hierop geen duidelijk antwoord, meer is misschien te verwachten van het, door Groningse studenten op aanwijzing van een locale nieuwsgierige, te Satricum nieuw ontdekte grafveld. Tenslotte overwonnen de Romeinen, die in dit gebied vermoedelijk vanaf de tweede eeuw grote herenboerderijen plaatsten, waarvan er tot nu toe vier bekend zijn.

VONDSTEN

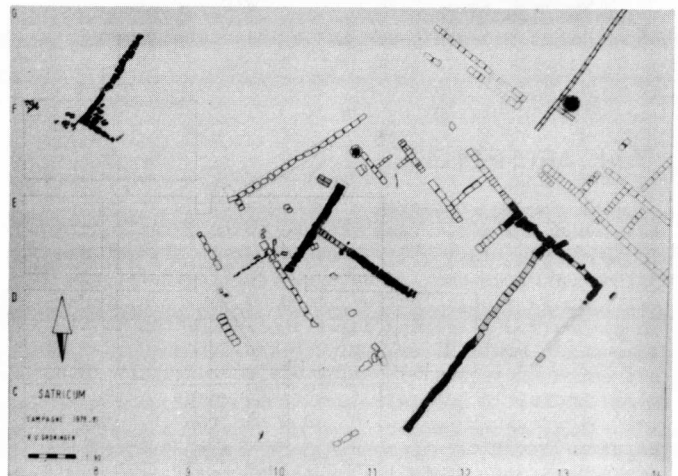
Tijdens de opgravingscampagnes van de vakgroep in de jaren 1979, '80 en '81 werden een aantal hutten en andere bewoningsresten, zoals kookplaatsen en afvalkuilen, blootgelegd. Hiermee konden gegevens van de reeds aan het eind van de negentiende eeuw opgegraven hutoverblijfselen aanzienlijk worden aangevuld. De opgravers uit het eind van de vorige eeuw gebruikten de opgravingsmethode van het zogenaamde 'uitlepelen', dat wil zeggen het uitscheppen van de bodemverkleuring met de daarin aanwezige vondsten. Zij behielden zodoende wel de contouren van de hutplaats en ook de belangrijkste vondsten, maar verkregen geen gegevens over de opbouw van de hutten en de plaats van de voorwerpen in de hutten. De methode, die tegenwoordig en ook in dit geval werd toegepast, is erop gericht om de verkleuringen aan te snijden en zowel in het verticale profiel als in het horizontale vlak te bekijken, hierdoor worden onder andere paalkuilen en vondstomstandigheden duidelijker waarneembaar. Zo kon voor een ovale hut een langwerpige ingangspartij in de vorm van een overdekt portiek gereconstrueerd worden. Langs de rand van een andere ronde hutverkleuring werden paalgaten aangetroffen met een binnewaarts verloop waaruit op te maken valt dat de wand van de hut bestaan moet hebben uit een schuin naar buitenstaande palenconstructie met daartussen een vlechtwerk van twijgen, dat werd aangestroken met locale leem. De opgravers vonden een grote hoeveelheid klonten van gebakken huttenleem met twijgindrukken. In de hutverkleuringen en daarbuiten bevonden zich enige kookplaatsen met een vrij steile insteek in de bodem en donker gekleurd door de houtskoolresten. Bij deze kookplaatsen kwamen de resten van maaltijden tevoorschijn, terwijl ook elders in de hutten zich een aanzienlijke hoeveelheid vaatwerk bevond.

Specifiek met de kookplaatsen verbonden zijn de kookstandaarden, die karakteristiek zijn voor de Midden-Italische nederzettingen. Deze 'fornelli' zijn kleine aardewerken stoofjes met een stookgat en luchtgaten, waarop een kookpot geplaatst kan worden. Tot het grovere huisaardewerk behoren verder grote voorraadspotten en platte schotels. Het eet- en drinkservies is van dunwandiger aardewerk en bestaat uit onder andere bекers, kopjes, kommetjes en dergelijke, maar het is net als het grovere vaatwerk met de hand is gemaakt uit ongezuiverde klei. In nederzittingsverband uniek, is het in één

Figuur 7. Het servies uit kuil E10, zoals het gevonden is. (circa 800 voor Christus)

Figuur 8. Hetzelfde servies na restauratie.

Figuur 9. Overzichtstekening van de muurresten te Satricum.

van de hutkommen aangetroffen servies, dat bestond uit een standaard, een kruikje, een kopje, twee bekers, een schaalje en een miniatuurkommetje. De gehele vondstgroep is te dateren rond 800 voor Christus (Zie figuur 7 en 8). Veel van de hutverkleuringen zijn vrijwel intact gebleven, doordat er bovenop huizen gebouwd werden. De muren van de huizen op de Akropolis van Satricum liggen kris-kras over en naast elkaar verspreid en aanvankelijk viel er mee weinig te beginnen voor de reconstructie. Uiteindelijk, door rekening te houden met de richting van het muurwerk en de relatie tot de oriëntering van de tempels vlakbij, lukte het om enig inzicht te krijgen omtrent twee over elkaar liggende huizen. De oudste fase van het huis is het best bewaard gebleven (Zie figuur 9). Het betreft een groot bijna vierkant gebouw van 26 bij 25 meter, bestaande uit een reeks vertrekken rond een binnenplaats. De vertrekken waren vanaf de binnenplaats te bereiken via een portico of overdekte wandelgang: de aanwijzing hiervoor zijn vier zuilbasis op gelijke afstand, die te beschouwen zijn als de dragers van de steunen voor de overkapping. De muren zelf bestaan uit een funderingsrij van locale tufblokken en daarop een wandconstructie van kleistenen (tichels). Een groot overkragend dak bedekt met enorme dakpannen (70 bij 70) beschermde de regengevoelige muren. Het huis werd in één keer verwoest zoals de opgravers konden constateren naar aanleiding van de dikke rij dakpannen die gevallen was op potten, die opgesteld stonden onder het dak en langs de muren. Het servies uit dit huis is een goed, op het pottenbakkerswiel vervaardigd, hard gebakken product. Veel van het huis-, tuin- en keukengerei bleef echter met de hand vervaardigd (door de huisvrouwen zelf?) en grof van makelij en vorm.

In het voorgaande werd het aardewerk bestempeld als typisch huishoudelijk servies en dat wekt misschien verwondering zo dichtbij een tempelcomplex. Maar er is voldoende aanwijzing dat het hier ook werkelijk om heel gewone nederzittingskeramiek gaat, want potten van veel fraaiere vorm en makelij werden gedurende de gehele tijd, dat de hutten en de huizen op de Akropolis stonden, als geschenk naar de godin gebracht. Deze cadeau-artikelen werden aan het eind van de negentiende eeuw gevonden in twee votiefkuilen en zij staan nu opgesteld in het Museum van de Villa Giulia in Rome. Dit aardewerk is dus, zo blijkt nu, niet representatief en helaas werd het huisraad door de opgravers van de vorige eeuw niet bewaard of zelfs gecatalogiseerd: we vinden het slechts terug in oude storthopen op de heuvel. Zowel de vorm van het huis, dat hiervoor besproken werd, als het type vaatwerk zou kunnen aanwijzen dat op deze plaats de verzorgers (priesters?) van het tempelcomplex woonden. Het gebouw dat na de verwoesting over het eerste huis werd heengebouwd was veel groter van formaat, maar de precieze plattegrond is nog onbekend.

noten

1. Of erger, zie: D.P. Dymond, *Archaeology and History, a Place for Reconciliation* (1974)
2. H. Müller-Karpe, *Vom Anfang Roms* (1959)
3. H. Müller-Karpe, *Zur Stadtwerdung Roms* (1962)
4. E. Gjerstad, *Early Rome* (1966-1973)
P.G. Gierow, "The Iron Age Culture of Latium, I, II". *Skrifter av Institutet i Rome* (Lund 1964-66)
R. Peroni, *Le fasi preurbane della fine dell'età del bronzo e dell'inizio dell'età del ferro in Civiltà del Lazio Primitivo*.
G. Colonna, "Preistoria e protostoria di Roma e del Lazio". *Popoli e Civiltà dell'Italia Antica* (1974) 282-346.
5. Osteria dell'Osa:
Ricerca su una comunità del Lazio Protostorico, il sepolcreto dell'Osteria dell'Osa sulla via Prenestina

(Tentoonstellingscatalogus Rome, Curia Senatus 1979)

Ficana:

Ficana, Una pietra miliare sulla Strada per Roma (Tentoonstellingscatalogus; 1980)

Lavinium:

Enea nel Lazio archeologia e mito (Tentoonstellingscatalogus Rome; Palazzo dei Conservatori 1981)

Albaanse heuvels:

Pino Chiarucci, "Colli Albani, Preistoria e Protostoria". *Documenta Albani*, V (1978)

Vele protohistorische sites:

Civiltà del Lazio primitivo (Tentoonstellingscatalogus Palazzo delle Esposizioni; Rome 1976)

6. Er zijn twee scherven, die misschien in plaats van Sub-Apennijns tot de zogenaamde Boschetto-groep uit de eerste Latiale fase horen, maar erg zeker is deze identificatie niet.
7. L. Quilici, *Rome primitiva e le origini della civiltà laziale* (1979)
8. H.S. Versnel, "Historical implications" in "Lapis Satricanus". *Archeologische Studiën van het Nederlands Instituut te Rome, Scripta Minora V* (1980) 95-140.
9. Jos de Waele, "I templi della Mater Matuta a Satricum". *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome, XLIII-N.S. 8* (1981) 1-68.

Vervolg van pagina 2

noten

1. Zie bijvoorbeeld: J.D. van der Waals, "Oudheid en Grootheid. Archeologie en nationalisme" in: M. Chamaun en H.T. Waterbolk, ed. *Voltooid verleden tijd? Een hedendaagse kijk op de prehistorie* (Amsterdam 1980) 245-256.
2. Voor een overzicht van de ontwikkeling van de Scandinavische archeologie: Ole Klindt-Jensen, *A History of Scandinavian Archaeology* (London 1975), voor de Engelse: Glyn Daniel, *150 Years of Archaeology* (London 1975). Voor andere literatuur: zie de diverse notenlijsten in dit themanummer.
3. W.A. van Es, J.M. Poldermans, H. Sarfatij en J. Sparreboom, *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland* (Amersfoort/'s-Gravenhage 1982) 8.
4. Recente voorbeelden: L.P. Louwe Kooijmans, "Het huubedje van Delfzijl. De trechterbekercultuur van omstreeks 3500 voor Christus" *NRC-Handelsblad* (30-7-1982) Cultureel Supplement nr. 613, 1-2.
K.J. Steehouwer, "Villa's van vroeger. Nieuwe visie op 's Lands eerste rijken" *NRC-Handelsblad* (2-10-1982) Zaterdag Bijvoegsel, 5.
5. J.H.F. Bloemers, L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland* (Amsterdam 1981)